

DEFINICIÓ DE LES ESTRATÈGIES DE DESENVOLUPAMENT RURAL INTEGRAT I SOSTENIBLE PER A LA COMARCA DEL SOLSONÈS. PERÍODE 2007-2013.

Marina Vilaseca Puigpelat
Universitat Autònoma de Barcelona
18 de setembre del 2006

RESUM

L'objectiu del present projecte és establir i recomanar un seguit d'estratègies de desenvolupament rural integrat i sostenible per a la comarca del Solsonès. Per damunt de tot pretén ser una eina útil, fent coincidir les propostes amb l'àmbit temporal del nou PDR (2007-2013) i presentant el projecte a diferents institucions.

Amb aquest objectiu s'han estudiat els aspectes socioeconòmics més rellevants dels diferents municipis, així com altres factors clau com els recursos naturals, els elements dinamitzadors del territori i el context global de l'agricultura i polítiques sectorials europees.

A partir de l'avaluació estratègica, i el posterior debat en grups de discussió, es conclou que el Solsonès és una comarca amb la població envellida, especialment a les zones rurals, on els ocupats agraris cada dia són menys. Amb tot, es configura un escenari on el despoblament rural és constant, amb les conseqüències socioambientals implícites a aquest fenomen.

Posteriorment a l'avaluació es discuteix l'estratègia global de desenvolupament rural, i, en base a aquesta, es proposen diferents línies estratègiques agrupades en tres grans eixos: la vertebració social, la vertebració territorial i el manteniment, millora i coneixement del paisatge cultural.

Paraules clau: Solsonès, desenvolupament rural, població, vertebració social, vertebració social, vertebració territorial, paisatge cultural.

RESUMEN

Definición de las estrategias de desarrollo rural integrado y sustentable para la comarca del Solsonès. 2007-2013.

El objetivo del presente proyecto es establecer y recomendar una serie de estrategias de desarrollo rural integrado y sustentable para la comarca del Solsonès. Por encima de todo pretende ser una herramienta útil, y con ese fin se hace coincidir el ámbito temporal de aplicación con la temporalidad del nuevo PDR que está a punto de ser aprobado. Al mismo tiempo se presentará el proyecto a distintas instituciones públicas.

Con ese fin se han estudiado las principales características socioeconómicas de los distintos municipios, así como factores clave como los recursos naturales, los elementos dinamizadores del territorio y el contexto global de la agricultura y sus políticas sectoriales europeas.

A partir de la evaluación estratégica, y el posterior debate en grupos de discusión, se concluye que el Solsonès es una comarca con la población envejecida y principalmente agrícola, cuyos activos van disminuyendo año tras año, y el territorio rural se va despoblando. Evidentemente eso tiene repercusiones socioambientales importantes. Posteriormente a la evaluación se discute la estrategia global de desarrollo y, en base a ésta, se establecen distintas líneas estratégicas agrupadas en tres grandes ejes: vertebración social, vertebración territorial y mantenimiento, mejora y conocimiento del paisaje cultural.

Palabras clave: Solsonès, mundo rural, desarrollo rural, población, vertebración social, vertebración territorial, paisaje cultural.

ABSTRACT

Definition of Rural Development strategies to be applied in the Solsonès. 2007-2013

The objective of the present project pretends to propose different strategies about rural development to be applied in the Solsonès between 2007 until 2013. The same period that the new PDR in Catalonia will work and which will be approved in few months.

Initially, the global context of the agriculture and their European policies has been analysed. Therefore, each town in the Solsonès has also been analysed in terms of socioeconomic aspects, as well as in their particular local management, focusing in the following factors: natural resources, economical sectors and social dynamical elements.

The anterior strategic evaluation has concluded with different characteristics about the Solsonès. This is a territory with an aged people and with farmers that decrease in number year to year. This situation leads to an uninhabited territory, which at the same time has their environmental consequences.

With the necessary collaboration of the population, a global development strategy has been defined. From this global strategy it is possible to establish specific strategies about sustainable and integral rural development, grouped in those that allow a social articulation, those that tolerate a territorial articulation and those that improve, maintain, and know the cultural landscape.

Key words: Solsonès, rural development, population, social articulation, territorial articulation, cultural landscape.

INTRODUCCIÓ

La comarca del Solsonès és fonamentalment una comarca agrícola i rural i els últims temps ha presenciat grans canvis socioeconòmics i paisatgístics.

Des de les primeres etapes del *desarrollismo*, als anys seixanta, s'ha primat el desenvolupament industrial i la intensificació de l'agricultura, provocant una modernització del camp català amb una substitució de capital humà per tecnologia. Aquest fet ha esdevingut en episodis crònics d'èxode rural, configurant un entorn amb greus problemes de despoblament, envelliment de la població i encara prematures iniciatives de diversificació agrària i econòmiques.

El Solsonès és classificat com a zona pirenaica. Aquesta és una zona que es caracteritza per tenir un clima dur, altituds elevades i pendents forts, i un entorn físic ric en recursos naturals, amb aigua abundosa i boscos extensos, però de difícil i costós aprofitament, fet que explica la progressiva pèrdua del sector primari front el sector de serveis, orientat bàsicament al sector del turisme. La comarca del Solsonès és un altiplà de transició entre l'alta muntanya i les planes de la Catalunya central, situat a cavall de les dues grans conques hidrogràfiques de Catalunya, la del Segre i la del Llobregat.

La comarca té una estructura de poblament singular caracteritzada per l'existència de dos nuclis urbans consolidats i la resta de població viu en un hàbitat disseminat, en masies o en petits nuclis.

La posició de transició –entre la plana i la muntanya, entre les conques del Segre i del Llobregat– que ocupa la comarca li determina unes relacions socioeconòmiques, administratives i funcionals peculiars. Les serres prepirinenques –de Guixers, del Comte, del Verd– dificulten la comunicació longitudinal amb les comarques del nord, formant un cul de sac. Aquest fet històricament ha determinat que les principals relacions econòmiques i els principals fluxos s'estableixin amb la plana bagenca i, en un segon terme, amb els centres del Segre mitjà i del Berguedà. Així els habitants de Pinós i la Molsosa tendeixen a Calaf, els de Llinars i Cambrils (a Odèn) a Ollana o a la Seu d'Urgell; algunes masies de Clariana de Cardener i de Riner properes al Bages es desplacen a Cardona; mentre que Sant Llorenç de Morunys i el conjunt de la vall de Lord han mantingut tradicionalment les relacions principals amb Berga. Tot i això, la nova carretera de la Llosa del Cavall ha millorat la connexió del nord de la comarca amb Solsona.

SITUACIÓ

Des d'un punt de vista administratiu el Solsonès és configurat per 15 municipis i 70 entitats de població,

amb un elevat predomini de la població disseminada. Els municipis en qüestió són: Castellar de la Ribera, Clariana de Cardener, La Coma i la Pedra, Guixers, Lladurs, Llobera, La Molsosa, Navès, Odèn, Oliu, Pinell de Solsonès, Pinós, Riner, Solsona, i Sant Llorenç de Morunys.

MATERIALS I MÈTODES

La metodologia emprada s'estructura en les següents fases: Avaluació estratègica, Diagnosi i Definició d'Estratègies.

Fase I: Avaluació Estratègica

S'ha realitzat una primera aproximació al context actual del sector agrari, des d'un punt de vista polític com sociològic. Un cop contextualitzat s'ha analitzat les característiques pròpies de la comarca del Solsonès en comparació amb altres comarques de muntanya. Posteriorment, s'ha iniciat l'anàlisi territorial dels recursos naturals, el medi socioeconòmic, el sector agrari, els productes agrícoles d'alt valor afegit, el sector secundari i terciari, els equipaments, les infraestructures i els elements dinamitzadors del territori.

Fase I: Diagnosi (mètode DAFO)

En la diagnosi s'ha seguit el mètode DAFO. El procés s'ha basat en grups de discussió (formats per representants de diferents entitats del territori) amb l'objectiu d'elaborar una diagnosi sectorial i una diagnosi estratègica integrada del món rural del Solsonès, fruit d'integrar les DAFO's del dos grups de discussió i la DAFO general del món rural català. S'han fet dos grups de discussió, un per als municipis del nord del Solsonès més Oliu i Solsona, i un altre pels municipis del Sud del Solsonès. La divisió respon tant a realitats territorials diferents com per la major possibilitat d'assistència per part dels participants. Així, el grup dels municipis del sud del Solsonès està format pels municipis on es cultiva més cereal, amb pocs nuclis de població i un poblament molt disseminat i característiques orogràfiques de poca altitud. Tots ells són municipis afectats pel gran incendi del 1998. Aquest són: Riner, Pinós, La Molsosa, Clariana de Cardener, Castellar de la Ribera, Pinell de Solsonès i Llobera. Els municipis del grup de discussió del nord són: Lladurs, Odèn, Guixers, La Coma i la Pedra, Sant Llorenç de Morunys, Solsona i Oliu.

Cada grup de discussió estava format per tres grups temàtics: medi socioeconòmic i qualitat de vida, sector primari, i sector secundari i serveis. Cada un d'ells discutia i classificava en DAFO les conclusions extretes de l'anàlisi territorial¹. Al final de la sessió es posaven en comú les diferents DAFO's sectorials i es constituïa així la DAFO

¹ Al classificar les característiques en elements DAFO, es prioritzava la importància de l'ítem de l'1 (poca importància) a 3 (molta importància)

consensuada pel grup de discussió , una que reflecteix la realitat dels municipis de nord i una altra la dels municipis del sud. Integrant aquestes dues

DAFO's, i la DAFO general del món rural català (extreta del llibre Blanc d'Agricultura) es configura una DAFO estratègica integrada.

Fase III: Definició de les estratègies de desenvolupament rural integrat i sostenible

Si bé la DAFO estratègica integrada per si sola ja apunta possibles estratègies a seguir, cal establir una estratègia global de desenvolupament , un escenari de futur. Això s'aconsegueix mitjançant un *taller d'impacte de futur* que s'aplica als assistents de cada grup de discussió. En base l'estratègia global acordada, resultant del taller, s'establiran les estratègies concretes de desenvolupament integrat i sostenible pe a la comarca del Solsonès en l'àmbit temporal 2007-2013, per fer-lo coincidir amb el nou pla de Desenvolupament Rural (PDR) per aquest any, que s'ha d'aprovar aquest mateix any 2006.

RESULTATS

Els resultats obtinguts en la diagnosi es classifiquen en els grups temàtics treballats:

PAISATGE CULTURAL

El Solsonès és una comarca que presenta una gran superfície forestal. Aquest fet, tot i la incidència negativa dels grans incendis (considerada com a amenaça de grau 3, que respon a agents externs als del propi medi rural), és un element positiu per al territori i és considerat com a una oportunitat.

La diversitat d'hàbitats (principalment de pinedes de pinassa, juntament amb la presència de l'àguila cuabarrada) ha provocat que més d'una quarta part del territori comarcal estigui protegit per Xarxa Natura 2000 o per un PEIN.

La protecció del paisatge es concentra a la zona nord de la comarca i representen el 18% del territori comarcal i el 9.4%, respectivament. Molts agricultors perceben aquest fet com una amenaça.

Tot i l'existència de Plans especials de protecció del paisatge, a nivell de planificació territorial a principis del 2006, tan sols 5 municipis del Solsonès disposaven de planejament urbanístic, sempre tractant-se de normes subsidiàries. Aquesta és una mancança que té greus conseqüències, com la manca el catàleg de masies per a aquests municipis igual agreugen s'agreugen les dificultats per rehabilitar un habitatge rural .

La comarca del Solsonès disposa d'un important patrimoni arqueològic amb un estat de conservació sovint molt millorable , i per tant és fonamental que l'estratègia de desenvolupament inclogui també millores en el seu estat.

Pel què fa a la vertebració associativa és cert que existeix un associacionisme i voluntariat rural , però encara resta lluny de ser un element vertebrador del territori determinant a la zona sud. Una possible raó és la baixa densitat de població d'aquests municipis en comparació a la del nord, on l'existència de Solsona i Sant Llorenç , amb gran nombre d'entitats associatives, és la responsable de la diferència de percepció entre els dos grups de discussió.

MEDI SOCIOECONÒMIC I QUALITAT DE VIDA

El Solsonès és una comarca amb una població altament disseminada en el territori, element íntimament lligat a la possibilitat d'una bona gestió territorial i a l'alt índex de ruralitat, que es considera una fortalesa pels diferents actors de la comarca (tant del sector nord com del sud).

Les principals debilitats que existeixen guarden una estreta relació amb l'alta disseminació de la població i el sobrecost que aquest fet implica als habitants. Una debilitat considerada d'importància de primer grau (grau tres en la prioritització de la DAFO), és l'envelliment de la població i la coincidència d'un alt envelliment amb les zones més agrícoles, a causa de la nova dinàmica del mercat i la pèrdua de competitivitat del sector agrari. L'envelliment en sí mateix té conseqüències negatives en la baixa probabilitat de relleu generacional de l'explotació agrària, però també, en l'increment de l'índex de dependència de la població. L'envelliment, acompanyat amb la pèrdua de població en zones rurals (eminentment de dones joves) conforma un paisatge amb un desequilibri demogràfic molt important.

Associat a l'elevat índex de dependència de la població i a la manca de centres de dia públics, són forces les dones que treballen com a cuidadores de persones grans i treballadores de la llar, ocupació no reconeguda legalment. Aquesta evident característica , resultant de l'estructura social del món rural, és percebuda com a debilitat molt important (de grau 3) per a ambdós grups de discussió.

D'altra banda la pèrdua de població és acompanyada per un desajust entre la oferta i la demanda d'habitatge: tot i que la població decreix a tot el territori (excepte Solsona, Olius, Sant Llorenç de Morunys, Riner , Clariana de Cardener i Guixers), el cens d'habitatges augmenta a tots els municipis, especialment les segones residències del nord de la comarca (Sant Llorenç i la Coma i la Pedra), però existeix la tendència a incrementar-se a tots els municipis de la comarca.

El sector de la construcció augmenta en importància, el cens d'habitatges augmenta arreu tot i que en la majoria dels municipis es perd població. Mentre el nombre d'habitatges augmenta, l'accés a l'habitatge

rural per a joves es considera com a amenaça de grau 3 per a ambdós grups de discussió.

La elevada ocupació agrària de la comarca, com ocorre a tot Catalunya, tendeix a disminuir. Es creu que és el resultat de la conjuntura econòmica actual, on l'agricultura perd competitivitat i augmenta el sector dels serveis.

En contra del què assenyalen les estadístiques, els dos grups de discussió estan d'acord en què no existeix una tendència a la desindustrialització de l'economia.

Dels 330 treballadors nets que es perden de la comarca (diferència entre els què venen de fora per a treballar amb els què surten a treballar a fora de la comarca) gran part d'ells són persones amb estudis científics universitaris. La comarca presenta un dèficit d'oferta de llocs de treball per a mà d'obra qualificada, tot i que presenta alguns centres d'atracció com el Centre Tecnològic i Forestal de Catalunya. La manca i absència de transport col·lectiu en la mobilitat treball-residència és una debilitat d'importància 3 en ambdós grups de discussió.

Pel què fa a l'educació dels habitants de la comarca, existeix una clara diferència en la percepció dels grups de discussió del nord als del sud. Així, mentre els municipis del nord consideren falsa la conclusió en base a fonts estadístiques de què el 67% dels treballadors no té estudis, els del sud ho creuen cert i com a debilitat de grau 3. Possiblement aquest fet respon a què els centres educatius es concentren al nord de la comarca, deixant obsoleta d'oferta educativa pròpia al sud.

El problema de la instrucció és d'importància cabdal per al futur desenvolupament de la comarca. Així, els treballadors sense estudis, els analfabets i aquells amb estudis de primer grau presenten percentatges superiors a la mitjana provincial i catalana agrària. D'altra banda el manteniment de l'escola rural del Solsonès és un factor molt positiu i determinant per a garantir una estabilitat territorial mínima.

El nombre d'inscrits en formació agrària decauen en els últims anys. Aquest fet respon a la pèrdua d'ocupats agraris i és considerat com una debilitat de grau 3 per a la població del nord de la comarca i com a una oportunitat de grau 2 per als del sud. La presència de l'ECA d'Olius i del CTFC com a centres formatius i d'investigació són vistos com a una oportunitat de grau 3 per als municipis més propers a aquests (els del nord), i de grau 2 per als del sud de la comarca.

La importància que se li atorga a la diversificació econòmica queda plasmada en la classificació en l'emergència actual del subsector del comerç i de la restauració, que consideren com a fortlesa de grau 2 (al Solsonès nord) i oportunitat de grau 2 en el cas

del Solsonès Sud (on encara aquests sectors es poden desenvolupar molt).

Tot i la tendència a la terciarització de l'economia arreu del territori, existeix una evident concentració d'activitats econòmiques i de serveis a la capital de comarca i als nuclis no rurals com Sant Llorenç de Morunys. Aquesta realitat desestabilitza el territori i és percebuda com a una debilitat de grau 3 pels municipis del sud i de grau 2 pels municipis del nord, els quals disposen d'una major oferta de serveis.

Tot i que la construcció i la indústria prenen importància econòmica, tan sols al Nord de la comarca, fet que enforteix als seus municipis, aquesta encara és una realitat llunyana als municipis del Sud.

A tota la comarca es percep la restauració com a oportunitat per a difondre productes autòctons i de qualitat, productes que en l'actualitat manquen al Solsonès.

La majoria d'empreses són de propietat empresarial, amb molt poca presència de les cooperatives, fet que permetria a moltes empreses petites adaptar-se a economies d'escala i concentrar la oferta.

En general es veuen les noves tecnologies de la informació com a oportunitat important per a obrir noves vies de comunicació i informació. Un bon desplegament de les TIC és més important en zones més accessibles degut a la orografia (com és el cas del Solsonès nord), que no pas als municipis del sud. No obstant tots els municipis creuen que les TIC encara no estan ben desplegades al territori i que oferiran oportunitats reals i segurament molt positives quan s'hagi garantit l'accés a tothom.

EL SECTOR PRIMARI : AGRICULTURA, RAMADERIA I SILVICULTURA

El sector primari ocupa a la gran majoria dels treballadors de la comarca i la major superfície del Solsonès (el 86% del territori és ocupat per SAT). En els últims anys ha existit un retrocés de la SAT i de la SAU a la meitat nord-oest del territori, mentre que a la resta de territori la SAT hi disminueix i la SAU hi augmenta. Aquest darrer fenomen és degut a l'ocurrència d'incendis forestals a gran part del territori, que fa que moltes zones forestals cremades es converteixin en zones de conreu.

La pèrdua de superfície forestal que indiquen les estadístiques del cens agrari del 1999, no es creu una afirmació certa als municipis del nord de la comarca.

La majoria de les explotacions agràries corresponen a la OTE agricultura general, orientació técnico-productiva que és molt poc rendible (un 38% d'elles generen menys del 50% de la RR del 1999). Es creu que aquesta característica és una debilitat del territori que cal superar.

En la OTE agricultura general preval l'agricultura de secà, predomini que és considerat una debilitat per a ambdós grups de discussió, degut al desplaçament de la producció estatal per part d'importacions d'altres països com Turquia, a preu molt inferior del què es pot vendre el d'aquí.

La poca rendibilitat de l'agricultura general es veu agreujada la municipis del nord de la comarca, on també hi és abundant la OTE agricultura i ramaderia és també poc rendible.

Tot i així, existeix una OTE altament rendible que és la dels granívors, principalment el sector porcí. Aquest presenta explotacions molt eficients econòmicament, degut a la intensificació del sector i la tendència a la integració contractual, pràctica percebuda com a fortaleza de grau 2 pels municipis del sud de la comarca, on es concentra més el sector gràcies a una millor posició estratègica i propera a les grans línies de comunicació. No obstant, els assistents són conscients que un sector intensificat i mal gestionat pot esdevenir en problemes ambientals com la contaminació per nitrats.

En la integració de les explotacions existeix una controvèrsia: la tendència a la integració en les explotacions ramaderes també es percep com a amenaça de gran importància (grau 3) des dels dos grups de discussió. Segons ells existeix una posició de debilitat dels ramaders integrats envers les grans empreses integradores que, al tenir més força de mercat, fixen preus injustos i baixos, que només es poden permetre els grans explotacions.

Pel què fa al sector forestal és d'acord unànime que no es rendible. Tot i la gran extensió de massa forestal, tan sols la meitat de la superfície forestal comarcal està ordenada. Evidentment aquesta és una debilitat molt important, i especialment sensible en una comarca àmpliament afectada pels incendis forestals. La poca ordenació dels forests pot explicar-se també per la baixa rendibilitat econòmica que presenta el sector en l'actualitat.

La manca de rendibilitat econòmica de l'activitat forestal ha trencat l'equilibri de l'explotació agroforestal, fent aflorar una nova amenaça per al territori. Tot i així un 78% de la superfície forestal arbrada és comercialitzable, considerat com una fortaleza de grau 1 als municipis del sud i com una oportunitat de grau 3 pels municipis del nord, que no presenten massa forestal cremada i on existeix un percentatge més alt d'ocupació forestal del sòl.

Ambdós grups també creuen que existeix un dèficit d'infraestructures en ramaderia extensiva que limita el pasturatge de sotabosc, eina molt important per a millorar l'estat dels boscos.

En un context de baixa rendibilitat de les explotacions fusteneres, es valora molt important l'existència experimental d'aprofitament secundaris del bosc (Plantas medicinals, tòfones, bolets).

L'escenari global és que més de la meitat de les explotacions totals de la comarca no són rendibles. A més, la rendibilitat de les explotacions no és homogènia al territori. Existeixen dos extrems que van d'explotacions altament rendibles a explotacions poc rendibles, amb una clara tendència a augmentar les explotacions més rendibles, sent ja les més representatives al 1999 degut a un procés d'exclusió del mercat de les menys rendibles.

La pèrdua d'explotacions agràries és un fet evident, que es concentra a les zones menys productives i de més difícil accés com són els municipis del nord de la comarca, on la OTE ramaderia hi té un paper important. La pèrdua d'explotacions agràries es veu com a una de les principals amenaces que el sector pateix, amenaça que és considerada de grau 3 pels municipis del sud de la comarca i de grau 2 pels del nord, possiblement perquè a aquests darrers ja s'hi està desplegant activitats econòmiques complementàries.

Paral·lel a la pèrdua d'explotacions existeix una tendència a augmentar el tamany mitjà de les que es mantenen.

La propietat és el règim de tinença de la terra que preval al Solsonès. Si bé també els dos grups accepten que existeix un lleuger augment de l'arrendament, possiblement degut a la modernització de l'agricultura i a l'augment de la productivitat del treball.

La titularitat de les explotacions és eminentment masculina. Aquesta és una debilitat de la comunitat rural catalana i que és vital de solucionar perquè d'aquesta manera es permeti a la dona pagesa (col·lectiu rural de risc) desenvolupar-se millor en el territori i estimular-la a quedar-s'hi.

Si la titularitat de les explotacions agràries és quasi exclusivament masculina, la personalitat jurídica que preval és la persona física, conseqüència també de l'estructura rural catalana i percebuda com a amenaça perquè va en detriment de les cooperatives de producció.

La rendibilitat de l'agricultura, juntament amb l'envelliment, la dificultat de relleu generacional i el canvi en l'estructura familiar condueix a una pèrdua de l'EFA, amb un augment de la mà d'obra.

Alhora cada vegada es tendeix més a diversificar la renda, principalment amb activitats d'agroturisme que té com a emprenedora la dona rural., però tot i així es creu que la majoria de les explotacions no tenen diversificada la renda.

Però, a banda del factor de rendibilitat de l'agricultura com a activitat econòmica, existeixen altres factors que persuadeixen als habitants de continuar l'activitat agrària.

Hi ha un acord unànime de què el sistema d'assegurança és poc adaptat a la realitat del pagès i que té poca implantació.

Un altre factor és la posició de debilitat d'Espanya i Catalunya envers altres territoris de la UE on els ajuts provinents de la PAC són superiors. Tota la comarca del Solsonès està classificada com a zona desafavorida de muntanya, a excepció de Clariana de Cardener que és considerada desafavorida per despoblament. Segons els dos grups de discussió aquestes ajudes no compensen l'impediment que les característiques orogràfiques i demogràfiques de muntanya determinen a l'agricultura, i molt menys als municipis del nord de la comarca.

Pel què fa a la diversificació agrària en productes de qualitat, els distintius de qualitat són absents a la comarca. També és considerada una debilitat d'igual magnitud la tan baixa implantació de la PAE, la PI i la producció artesanal. Respecte a aquesta última existeix una amenaça molt important (de grau 3 considerada per ambdós grups de discussió) que es remet a l'existència d'una normativa molt exigent pel què fa a l'elaboració i comercialització de productes artesanals en la pròpia explotació, que té un grau d'exigència a l'explotació agrària comparable a una agroindústria.

Les importants mancances anteriors són alhora una gran debilitat i una gran oportunitat de desenvolupament .

Un element elemental per a donar sortida a aquests productes és la possibilitat de la venda directa . Però, a diferència de la situació d'altres comarques de la Catalunya central com el Bages, cap dels grups de discussió creu que la proximitat amb l'àrea metropolitana afavoreixi la venda directa de productes agraris. No obstant existeixen altres possibilitats per a tirar endavant la venda directa a la comarca com les agrobotigues , estratègia amb efectes sinèrgics amb la consolidació de cooperatives de producció.

EL SECTOR SECUNDARI I TERCIARI

El Solsonès disposa d'una indústria de petites dimensions i diversificada.

L'activitat industrial està concentrada als binomis Solsona-Olius i Sant Llorenç-Guixers. Els municipis del sud (exclosos d'aquests binomis) veuen aquest fet com a debilitat de grau 1, mentre que els del nord ho consideren com a fortalesa de grau 3 ja que així s'impedeix la disseminació de l'activitat en l'entorn rural.

Segons dades procedents de fonts formals, la indústria comarcal és principalment de capital forani. Aquesta afirmació es creu falsa en els municipis del sud , on la indústria és de capital eminentment local, però certa als municipis del nord, on es concentra la major part de l'activitat indústria i de dimensions més grans, com TRADEMA. En el grup de discussió dels municipis del nord s'estableix un fort debat

entre si el fet que el capital industrial sigui forani és una amenaça o una fortalesa.

És un fet àmpliament acceptat i important el poc desenvolupament de la indústria agroalimentària autòctona, que va tenir la seva importància en passat, però que en l'actualitat han estat desplaçades per la gran indústria agroalimentària. Aquesta mancança és considerada una debilitat molt important i de grau 3.

Pel què fa al sector de la construcció, aquest ofereix més llocs de treball als municipis del nord de la comarca, principalment a Solsona, Sant Llorenç de Morunys, la Coma i la Pedra i Guixers. La construcció és un altre tema controvertit entre els habitants de la comarca, principalment els del nord. Hi ha divisió d'opinions entre aquells que la veuen com una amenaça, referint-se a la construcció de segones residències (bàsicament a la Vall de Lord, per exemple al Port del Comte on es construiran 450 habitatges en urbanitzacions d'ús secundari) , i aquells que la veuen com una oportunitat de què gent de fora vingui i s'estableixi al territori.

Respecte el sector terciari , aquest augmenta tant en nombre d'establiments com en importància econòmica. En el sector del comerç, la venda al detall perd molta importància, tant econòmica com en nombre d'establiments. Això és un fet negatiu que respon a la conjuntura econòmica actual que tendeix acumular capital i a grans centres comercials que ofereixen una gran gamma de productes. La gent del territori veu aquest fet com a amenaça important. Si aquesta tendència continua pot tenir efectes greus sobre el possible desenvolupament de la producció de qualitat, PAE i artesanal, que requereixen de possibilitats de venda directa i circuits curts de comercialització per a tenir una bona sortida en el mercat.

Pel què fa a l'oferta turística, la hotelera es concentra a la zona nord, principalment a la Vall de Lord. Els municipis del nord creuen que això és una fortalesa, que no cal que s'extengui el tipus de turisme del nord a la resta de la comarca (amb discrepàncies sense acord sobre si el tipus de turisme de complexes hotelers és beneficiós o no pel territori) . Per contra els municipis del sud veuen la concentració de l'activitat hotelera com una debilitat de grau 3 que cal superar. Però el desplegament del turisme rural, que és homogeni en tot el territori, és una realitat positiva que alhora es converteix en una eina cabdal per a la promoció del patrimoni cultural i contribueix a una revalorització del món rural.

Referent al sector energètic de la comarca, en l'actualitat aquest s'està desenvolupant. Pel què fa a l'ús d'energies alternatives aquest és nul a la

comarca, tot i que s'han planificat dos parcs eòlics , un a la serra de Pinós i un altre a Torregassa, a Olius.

És important , però, que l'ús d'energies alternatives no esdevingui una amenaça; cal veure quina energia es produeix i qui la consumeix, i primar per sobre de tot l'autoabastament. Per aquest motiu la planificació de parcs eòlics concentrats que produeixen 17 cops l'energia que es consumeix a la comarca (que és la producció que es preveu amb els dos parcs eòlics projectats) és percebuda com una amenaça per la gent del territori.

La opció d'utilitzar biomassa forestal i agrícola per a produir energia es veu com a una vertadera oportunitat. Per ambdós grups de discussió, el cultiu de conreus energètics i la possibilitat de disposar d'una planta de biocombustible pròpia al territori són oportunitats reals i prioritàries.

Debilitats	Amenaces	Fortaleses	Oportunitats
Pèrdua de població a les zones rurals, èxode rural eminentment de dones joves	Afectació pels incendis	Important patrimoni arqueològic	Manteniment de l'escola Rural
Predomini del transport individual en la mobilitat treball-residència i tendència a disminuir el transport col·lectiu	Envel·liment de la població	Gran superfície de bosc	TIC en procés de bon desplegament
Elevada proporció de treballadors sense estudis (67%)	Coincidència del major envelliment amb les zones més agrícoles	Alt índex de ruralitat i població molt disseminada	Increment de les cases de pagès (turisme rural) i presència arreu del territori comarcal
Tendència a la concentració d'activitats econòmiques i de serveis a les capitals de comarca.	Treball domèstic abundant i no reconegut en la SS.	Tendència a incrementar-se el nombre d'explotacions ramaderes sense terres	
Excessiva pressió urbanística en determinades zones i, per altra banda, dificultat normativa per l'accés del jove pagès a les vivendes rurals	Molt baixa PAE i PI i producció artesanal	Plantes de biocombustibles llunyanes	
Cuidadores de la llar no assegurades	Manca d'AGE		
Manca de centres de dia públics	Posició de debilitat dels ramaders integrats envers les grans empreses integradores.		
Titularitat quasi exclusivament masculina	Indústria de petites dimensions i diversificada		
Poca parcel·lació de les explotacions			
Manca de distintius de qualitat			
Normativa molt exigent pel que fa a l'elaboració i comercialització de productes artesans en la pròpia explotació.			
Posició de debilitat envers altres territoris de la UE amb ajuts superiors, i envers produccions de fora de la UE amb requisits menys exigents. Incertesa en la futura disponibilitat de fons comunitaris.			
Sistema d'assegurança poc adaptat a la realitat de pagès amb escassa implantació.			
Poc desenvolupament de la indústria agroalimentària autòctona			
Limitada oferta hotelera, i concentrada a la zona nord			

taula 1DAFO específica per al món rural del Solsonès, resultant de la integració de l'avaluació estratègica i els grups de discussió en el territori. Font: elaboració pròpia

L'estratègia global de desenvolupament

L'estratègia global de desenvolupament es consensua mitjançant el *taller d'impacte de futur*, que analitza el posicionament socio polític dels assitents. El resultat és que el posicionament enfront a l'estratègia de desenvolupament és força homogeni² i es basa en els tres eixos següents:

-Un element central en l'estratègia global consensuada és la vertebració social del territori. Minimitzar l'exposició al risc dels col·lectius socials més desfavorits (els joves, les dones i la gent gran) són els grans ítems que es creu que l'estratègia de desenvolupament rural integrat ha de seguir. En aquest sentit és fonamental millorar la posició i el reconeixement social i legal de la dona pagesa. S'accepta que existeix una divisió de gènere en el treball agrari i una discriminació vers la dona, actor social clau per a diversificar la renda agrària familiar, però que topa amb moltes dificultats en trobar feina. Les dones en edat de treballar són les que emigren més intensament del món rural cap a l'urbà.

a problemàtica de l'envelliment s'hauria de contemplar de manera molt central en el pla de desenvolupament, assegurant una qualitat de vida per a la gent gran i atenció social. Aquesta iniciativa ha estat dotada d'una puntuació de 4.9 de grau d'acord sobre 5 i amb una desviació estàndard de 0.29.

En quant als joves, es creu molt important (4.9 de grau d'acord mitjà i 0.55 de desviació estàndard) que puguin establir-se al territori. Els participants creuen cabdal que l'estratègia de desenvolupament passi per discriminar positivament l'accés a l'habitatge als joves agricultors, que es vegin beneficiats de beneficis fiscals i de subvencions.

Millorar la situació de la dona pagesa i la qualitat de vida de la gent gran és veu una estratègia viable en general, amb una puntuació de 3.6 sobre 5. En quant a garantir l'accés a l'habitatge

per part dels joves, aquest fet ja es veu més difícil d'assolir , i se li atorga una viabilitat de 2.7.

En l'estratègia global també cal dedicar molts esforços a reforçar una xarxa d'entitats associatives, eina clau per a mantenir i estimular

el dinamisme sociocultural i la reidentificació població al territori. El voluntariat i la solidaritat entre entitats ha de ser un element central de la societat del món rural.

-A banda de les estratègies per a la vertebració social, cal una vertebració territorial de la comarca, basada , fonamentalment, en relocaltizar l'economia.

La majoria dels participants coincideixen en què cal reeducar al consumidor perquè apreciï el producte de producció local i de qualitat. Així mateix, veuen aquest fet possible, amb una viabilitat alta, de 3.1 sobre 5.

Cal garantir l'equilibri agroforestal retrobant la gestió del bosc. Aquest fet és imprescindible en la política de desenvolupament rural, per a garantir un bon estat del medi rural. L'educació ambiental es veu com a eina fonamental per a difondre la funció social i ambiental de la pagesia, juntament amb la divulgació de la cultura del Solsonès. L'objectiu a assolir és la legitimació social de la pagesia i la conscienciació socioambiental de la població.

Un dels elements centrals de l'estratègia global de desenvolupament és escurçar els circuits de comercialització. En primer lloc es creu imprescindible (amb un grau d'acord de 4.4 i viabilitat alta, de 3.4) recuperar l'activitat agroindustrial de la comarca; cal esforçar-se a tenir un teixit agroindustrial propi, transformador de la matèria primera de la comarca i rodalies.

A banda dels beneficis generals que ofereix apostar en els circuits curts de comercialització i la venda directa els circuits curts de comercialització i per la venda directa són una eina fonamental per a donar sortida al mercat a productes de qualitat i respectuosos amb el medi ambient. Tot i la importància que se li atorga a la mesura, aquesta es veu poc viable, amb una puntuació mitjana de tan sols 2.3, degut a l'ímpetu amb què s'intensifica la globalització econòmica i la força de les grans empreses distribuïdores i comercialitzadores

Amb un grau d'acord semblant (de 4.3), es creu que cal apostar per la producció de productes de qualitat (sigui a nivell d'artesania alimentària, distintius de qualitat i aliments respectuosos amb el medi ambient, PAE i PI).

Paral·lelament a l'aproximació de l'economia al territori, apostant per economies més locals, es creu important impulsar les formes d'economia social com les cooperatives, especialment important en una població tan disseminada on els principis de cooperació són claus en la reproducció econòmica i social.

En l'estratègia de vertebració territorial també s'hi observa una voluntat de ser més autònoms energèticament, amb grau d'acord mitjà de 3.9

² El rang del grau d'acord total fluctua entre una puntuació mínima de 63 i una màxima de 76, sobre un total de 80 punts .Cada ítem es valora el grau d'acord d'1 (mínim acord) a 5 (màxim acord). També se'ls demana el grau de viabilitat de la proposta de futur, amb una puntuació mínima de 1 i una de màxima (molt viable) de 5.

i una viabilitat del 2.9. La comarca disposa d'un elevat potencial edic que, si es duen a terme els parcs actuals, pot produir 17 vegades l'energia de consum de la comarca. Alhora disposa de dues preses amb centrals hidroelèctriques. Així mateix també és possible el conreu de cultius energètics, matèria primera per a obtenir biodièsel o bioetanol.

L'estratègia admet la necessitat de diversificar l'economia rural i hi dedica gran part dels esforços. Cal crear llocs de treball qualificats, evitant la fuga de cervells de les persones més formades. Aquest és un element important i amb un grau d'acord lleugerament superior (de 3.64) que l'afirmació de què hi ha d'haver una discriminació positiva a aquelles empreses de capital local que es vulguin establir al territori (amb grau d'acord de 3.5).

Existeix acord quasi unànim en què les noves tecnologies de la informació i comunicació són

una gran oportunitat pel territori, a nivell de vertebració territorial (possibilitat del teletreball, de la formació contínua, de la relació entre productors o elements de la cadena productiva), com de vertebració social (relació entre persones o entitats, formació, serveis on-line...).

Per últim, i emmarcat en un objectiu general de manteniment i conservació del paisatge cultural (aquell entorn singular i específic que constitueix un àmbit de referència col·lectiva, amb una gran càrrega simbòlica), es creu important protegir el paisatge rural, els seus elements arqueològics i les seves costums. En aquest aspecte és molt important recuperar la gestió del bosc i potenciar els elements culturals del territori, mesura comuna dins l'estratègia de vertebració social.

Les línies estratègiques de desenvolupament rural integrat i sostenible proposades són:

ESTRATÈGIES DE VERTEBRACIÓ SOCIAL	ESTRATÈGIES DE VERTEBRACIÓ TERRITORIAL	ESTRATÈGIES PER AL MANTENIMENT, MILLORA I CONEIXEMENT DEL PAISATGE CULTURAL
1. Integració dels col·lectius de risc (i): els joves	1. Garantir l'equilibri poblacional a les zones de muntanya i afectades per despoblament (o sigui, tota la comarca)	1. Manteniment i promoció de l'espai agrari
2. Integració dels col·lectius de risc (ii): els joves agricultors	2. Garantir una agricultura respectuosa amb el medi ambient i difusora de productes de qualitat: producció agrària ecològica	2. Assegurar una millora i bona gestió del bosc
3. Integració dels col·lectius de risc (iii): la dona al món rural	3. Garantir una agricultura respectuosa amb el medi ambient i difusora de productes de qualitat: producció integrada	3. Conservació de l'arquitectura rural
4. Integració dels col·lectius de risc (iv): la gent gran al món rural	4. Diversificació de la renda agrària foment d'una oferta racional de turisme rural, difusor dels valors patrimonials de la comarca	
5. Integració dels col·lectius de risc (iv): la gent gran al món rural	5. Diversificació de la renda agrària (ii): foment de la producció artesanal	
6. Augmentar la formació i conscienciar de la seva necessitat	6. Fomentar i incentivar la venda directa i els circuits curts de comercialització	
7. Fomentar i interrelacionar l'activitat associativa agrària i rural	7. Fomentar la producció d'energia renovable i de fonts alternatives	
9. Foment del cooperativisme agrari i rural	8. Fomentar la instal·lació d'una indústria agroalimentària transformadora de productes autòctons	
10. Potenciar la transparència administrativa i la participació ciutadana en la gestió del territori	9. Foment de les noves tecnologies de la informació i comunicació (tic)	

CONCLUSIONS

Per a estimular i dinamitzar el canvi social i econòmic del món rural del Solsonès, cal que la política de desenvolupament es reformuli i s'aposti per un desenvolupament endogen i

local, mobilitzadora del potencial social i dels propis recursos.

Però assolir un desenvolupament rural integrat i sostenible no només incumbeix a la gent del que viu al territori. Cal dedicar molts d'esforços en la pedagogia de la societat en general sobre la multifuncionalitat de la pagesia amb l'objectiu

de revaloritzar el medi rural. Al mateix temps, cal reconèixer les externalitats ambientals positives que un món rural viu atorga a la societat.

En la diagnosi del món rural del Solsonès hi ha hagut una resposta molt bona de les entitats de la comarca. Aquest fet, alhora que legitima la diagnosi presentada, és molt esperançador pel què fa a la viabilitat de moltes de les propostes que es fan en la present recerca, totalment inoperatives sense la mobilització i implicació de la gent del món rural.

AGRAÏMENTS

L'elaboració d'aquest projecte ha estat possible gràcies a la col·laboració desinteressada de moltes entitats del Solsonès, i persones individuals. Sense la seva participació d'aquests un projecte d'aquestes característiques no s'hagués pogut fer. Així mateix s'agraeix l'assessorament i suport de Jordi Rossell Foxà, director del projecte. Alhora agrair l'especial col·laboració de Judit Subirachs, Judit Pardos, Eduard Hernández, Gemma Massoni, David Guixé, Alba Puigpelat, Rosa Masafrets i a la Unió de Pagesos de Catalunya.

BIBLIOGRAFIA

- AJUNTAMENT D'EL FIGARÓ (2005). *REGLAMENT DE PARTICIPACIÓ CIUTADANA*. Comissió permanent de participació ciutadana.. http://www.elfigaro.net/docs/reglament_participacio.pdf. 2005
- AJUNTAMENT D'EL FIGARÓ(2005) . *Guia Pràctica. Elaboració de Pressupostos participatius*. Comissió permanent de participació ciutadana.
- ALARIO, M.,(2000). *Políticas de planificación y de desarrollo de los espacios rurales*. El mundo rural en la era de la globalización: incertidumbres y potencialidades.X Coloquio de Geografía Rural, Universitat de Lleida.Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.pp.213-266.
- ALDOMÀ, IGNAS. *Amb el permís de Barcelona. L'altra societat urbana*. Pagès editors. Lleida, 1998
- ALDOMÀ, IGNASI. *L'economia del Solsonès. Aprofitament integrat dels recursos comarcals*. Ed. Caixa d'Estalvis de Catalunya. Barcelona, 1987
- ASSOCIACIÓ DE DONES DEL SOLSONÈS. *Demandes de les dones del Solsonès*. ASSOCIACIÓ DE DONES DEL SOLSONÈS, 2006.
- BONNAMOUR, J.,(2000). *El mundo rural ante el nuevo siglo: retos y desafíos*.El mundo rural en la era de la globalización: incertidumbres y potencialidades.X Coloquio de Geografía Rural, Universitat de Lleida.Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.pp.23-45.
- CARBALLO, ROBERTO. *Capitalismo y agricultura en España*. Ed. De la Torre, Madrid ,1977.
- CARRERAS I VERDAGUER, CARLES. *Geografia General dels Països Catalans*. Volum 6. Ed. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1993.
- COLOM GORGUES ANTONIO, BETROZ PLAZA FRANCISCO. *III Jornades internacionals de Desenvolupament Rural Integrat*, 1999. Edita CTFC. Solsona, 2000
- COMISSIÓ EUROPEA (2004). *Propuesta de Reglamento del Consejo relativo a la ayuda del desarrollo rural a través del Fondo Europeo Agrícola de Desarrollo Rural (FEADER)*. Bruselas, 2004.
- COMISSIÓ EUROPEA, DIRECCIÓ GENERAL DE AGRICULTURA (2004). *Reforma de la PAC: Desarrollo rural*.Bruselas.
- COMISSIÓ EUROPEA, DIRECCIÓ GENERAL DE AGRICULTURA (2004).*Programa de desarrollo rural de la Comunidad Autónoma de Cataluña*. Unidad A.II.1. Política de información sobre la agricultura y el desarrollo rural. Bruselas.
- DARP, Gabinet Tècnic.. *Evolució e les estructures de la producció agrària a Catalunya. Cens agrari 1989-1999*. DARP, 2000.
- DARP. *Els contractes globals d'explotació. Pla Pilot*. Barcelona, 2006.
- DARP. *Llibre Blanc del sector agrari. Un debat al territori*. Barcelona, 2001
- DARP. *Catalunya rural i agrària. La Unió Europea dóna llum verda al Programa de Desenvolupament Rural de Catalunya*. Revista "Catalunya Rural i Agrària",número 70, Setembre, 2000.
- Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya*. 2003
- Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya*,2003
- Direcció General de Desenvolupament Rural. *Ajuts Agroambientals 1996-2003*. Novembre 2004.

DIRECCIÓ GENERAL DE PATRIMONI NATURAL I DEL MEDI FÍSIC *Pla especial de delimitació definitiva dels espais del PEIN: Serres d'Odèn-Port del Comte, Serres de Busa-els Bastets-Lord, Serra d'Aubenç, Serra de Turp, Ribera Salada i Serra del Verd*. Generalitat de Catalunya. Març 2000

DIRECCIÓ GENERAL DE PATRIMONI NATURAL I DEL MEDI FÍSIC *Pla especial de Serra de Castelltallat, el Miracle, Muntanya de Sal de Cardona, Riera de Navel, Vall del Riu Llobregós*. Generalitat de Catalunya. Desembre, 1992

DIRECCIÓ GENERAL DE PATRIMONI NATURAL I DEL MEDI FÍSIC. *Pla especial de delimitació definitiva dels espais del PEIN: Serra del Catllaràs, Serra d'Ensija-els Rasos de Peguera, Serra de Queral, Serra de Picancel i els Tres Hereus*. Generalitat de Catalunya. Març 2000.

DMAH. *El desenvolupament de l'alta muntanya, és sostenible? Mirada als futurs possibles*. Pallars Jussà, Pallars Sobirà i Alta Ribagorça. Barcelona, 1999.

DMAH. *Pla d'espais d'interès natural*. Generalitat de Catalunya.. 1996 [Edició a cura de la Direcció General de Patrimoni Natural]

ESPARCIA, J., (2000). *Las políticas de desarrollo rural: evaluación de los resultados y debate en torno a sus orientaciones futuras*. El mundo rural en la era de la globalización: incertidumbres y potencialidades. X Coloquio de Geografía Rural, Universitat de Lleida. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid. pp.267-310.

ESPARCIA, J., (2001). *La programación del desarrollo rural en España (2000-2006)*. Actualidad LEADER- Revista de Desarrollo Rural, 13: 15-19.

ESPARCIA, J., NOGUERA, J., (2000). *Aproximación teórico metodológica a la cultura evaluativa y la evaluación de programas de desarrollo rural*. Cuadernos de Geografía, 67/ 68: 77-101.

ESPARCIA, J., NOGUERA, J., PITARCH, M.D., (2000). *LEADER en España: desarrollo rural, poder, legitimación, aprendizaje y nuevas estructuras*. Documents d'Anàlisi Geogràfica, 37: 95-113.

ETXEZARRETA, Miren. *El desenvolupament rural integrat*. Quaderns rurals, núm 2. Diputació de Barcelona, 1987.

ETXEZARRETA, Miren. *La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista*. MAPA, 1979.

FEIXA I LAPERDA, LOURDES. *Instruments públics per a les polítiques de muntanya*. Monogràfic ESPAIS, núm 49. DPTOP. Primavera 2003.

FONT, J., (2000). *La planificación y la ordenación territorial en las áreas rurales*. El mundo rural en la era de la globalización: incertidumbres y potencialidades. X Coloquio de Geografía Rural, Universitat de Lleida. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid. pp.311-324.

GABINET ECOS. *Llibre Blanc del Comerç no sedentari a Catalunya*. Edita Generalitat de Catalunya. Barcelona, 2005.

Generalitat de Catalunya. *Per un model de política agrorural catalana en el segle XXI*. Parlament de Catalunya, Barcelona, 2004.

GEPEC. *Grans centrals eòliques o producció descentralitzada*. Febrer 2006

GÓMEZ BENITO, C., RAMOS, E., SANCHO, R., (1987). *La política socioestructural en zonas de agricultura de montaña en España y en la CEE*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.

GÓMEZ MENDOZA, J.(2000). *Las nuevas funciones socioeconómicas y medioambientales de los espacios rurales*. El mundo rural en la era de la globalización: incertidumbres y potencialidades. X Coloquio de Geografía Rural, Universitat de Lleida. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid. pp.111-148.

GONZALEZ CABRERA, A.,(2004). *La visión de los GAL sobre la futura política europea*. VII Jornadas Catalanas sobre la Agricultura y medio rural. DARP y Patronato Catalán Pro-Europa. Noviembre, 2004.

GUZMÁN, M., MARTINEZ, E., COBACHO, M.A. (2000). *Características del modelo de desarrollo rural generado por la Iniciativa Comunitaria LEADER: la participación*. Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España, pp. 679-689.

JOLONCH, CRISTINA. *Les comarques de Catalunya: El Solsonès*. Ed. Disseny Culturals. Barcelona, 1993,

LARRULL, A., (2000). *Las políticas medioambientales en los espacios rurales*. El mundo rural en la era de la globalización: incertidumbres y potencialidades. X Coloquio de Geografía Rural, Universitat de Lleida. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid. pp.325-335.

MARTÍ, JOEL. *Eines per a la participació ciutadana. Tècniques participatibes per al debat*

grupals. Diputació de Barcelona, Xarxa de municipis. . Papers de Participació Ciutadana, 17. Barcelona, 2006.

MOR GARCÍA, A., FAUS TORÁ, S., COLOM GORGUES, A., SABATÉ PRATS, P.(2001). *Aportación sobre la estrategia de inclusión de la Producción ecológica como componente de desarrollo rural*.18:1-11

NEL-LO, ORIOL. *Aquí no!Els conflictes territorials a Catalunya*. Ed. Empúries. . Barcelona, 2003.

PLANS, FLORINDA. *Entre dos focs*. Ed. Pagès editors. Lleida 2000.

PUIG JOSEP, COROMINAS JOAQUIM. *La Ruta de la Energía*. Ed. Anthropos. Barcelona, 1990.

QUERALT BOLDÚ, RAMON. *Impacte ambiental del despoblament*. Ed. Pagès editors. Lleida 1999.

QUERALT BOLDÚ, RAMON. *Impacte ambiental del despoblament*. Ed. Pagès editors. Lleida 1999.

RAMÓN SUMOY, R., (2004). *La nova política de desenvolupament rural, 2007-2013*. Patronat Català Pro-Europa- Brusel·les,2004.

RIECHMANN JORGE. *Cuidar la T(t)ierra. Políticas agrarias y alimentarias sostenibles par entrar en el siglo XXI*. Ed. Icaria. Barcelona, 2003.

RODRÍGUEZ,F., (2000). *Desarrollo rural y desigualdades en España. Hacia un nuevo espacio euromediterráneo*. Barcelona.AGE. Fundació Catalana per a la Recerca,pp.15-26.

RUBIO, P., (1999). El postproductivismo en los espacios rurales.Postproductivismo y medio ambiente. Perspectivas geográficas sobre el espacio rural. IX Coloquio de Geografía, Ponencias, pp.15-78.

Servei d'Acció Comarcal, DPTOP. *Pla comarcal de muntanya 2001-2005: Diagnosi socioeconòmica. Programa d'actuacions i marc financer*. Solsonès. Barcelona, 2002

SHANIN, TEODOR. *Naturaleza y lógica de la economía campesina*. Ed. Anagrama, Barcelona ,1974

TARRADELL, MIQUEL *et al.* . *Estructura social i econòmica del camp català*. Ed. La Magrana. Institut Municipal d'Història. Barcelona 1983.

TERRADES, JAUME. *Ecologia del Foc*. Ed. Proa. Barcelona, 1996.

UNIÓ DE PAGESOS. *Guia ambiental del pagès*. Ed. La Terra. Barcelona, 2005

UNIÓ DE PAGESOS. *Accions d'Investigació i prospecció de caràcter transversal i intersectorial: Estudi de Necessitats i Mecanismes pel foment de la Formació Contínua en els àmbits de l'Agroturisme, l'Artesania Alimentària i la Producció Agrària Ecològica*. Ed. Unió de Pagesos. Barcelona, 2005.

VALLS I RIBAS, ENGRÀCIS. *El mercat local i els circuits curts de comercialització*. Ponències del Llibre Blanc de la Producció Agroalimentària Ecològica de Catalunya. Barcelona, 2006.

VILÀ VALENTÍ, JOAN. *EL món rural a Catalunya*. Ed. CurialBarcelona 1973

VILLASANTE r TOMÁS, MONTAÑÉS MANUEL, MARTÍN PEDRO. *Prácticas locales de creatividad social*. Ed. El viejo Topo. Barcelona, 2003. IZQUIERDO VALLINA, JAIME. *Manual para Agentes de Desarrollo Rural*. Ed Mundi Prensa. Madrid, 2005.